
Եռօրյա Գեոցոցիո Ժողովրդական Գրական Գործունեությունը 1914-1918 (Նախապատմություն, 2011, 163 ԳԳ.

Հայոց ցեղասպանությունը վրացական պարբերականներում 1914-1918 թթ. (արխիվային նյութերի ժողովածու), Թբիլիսի, Ունիվերսալի, 2011, 163 էջ

Հայոց ցեղասպանության մասին գրվել են բազմաքանակ մենագրություններ, կազմվել և լույս են տեսել արժեքավոր արխիվային վավերագրերի ժողովածուներ, ակնատեսների և մասնակիցների հուշեր, վկայություններ: Հրատարակվել են նաև հայ ժողովրդի ողբերգության առնչվող տարբեր երկրների մամուլի նյութերն ընդգրկող ժողովածուներ¹:

Բնական է, որ դրկից երկրի մամուլը ևս գրեթե պարբերաբար և հետևողականորեն ի սկզբանե արձագանքել է և անդրադարձել հայ ժողովրդի հանդեպ Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած ողբերգական իրադարձություններին: Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող փաստաթղթերի ժողովածուների թվում իր ուրույն տեղը կարող է զբաղեցնել նաև սույն ժողովածուն, որը Վրաստանի արխիվներում պահվող որոշ թերթերում ու հանդեսներում՝ «Նախապատմություն» («Մաքարթվել»), «Նախապատմություն» («Մամուլ»), «Նախապատմություն» («Մախալա փուրցել») և «Երկ» («Կլե»), Հայոց եղենի վերաբերյալ ի մի բերված թղթակցությունները, հրամանագրերը, հեռագրերը, նամակները, հարցազրույցները, վավերագրերը, վկայությունները, այլևայլ գրություններն ամփոփող առաջին վրացալեզու հրատարակությունն է: Նշենք, որ այս տարաբնույթ փաստաթղթերի գերակշիռ մասը ամբողջովին կամ հատվածաբար քաղվել է հայկական («Մշակ», «Հորիզոն», «Վան-Տոսպ» «Պայքար») և ռուսական («Новое обозрение», «Листок», «Закавказская речь», «Кавказское слово», «Петербургские ведомости», «Русские ведомости») մամուլից, ինչպես նաև Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Հոլանդիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի և այլ երկրների պարբերականներից ու շրջանառության մեջ դրվել առաջին անգամ:

---

¹ Տե՛ս օրինակ՝ **Kloian R. D.**, The Armenian Genocide. News Accounts from the Armenian Press (1915-1922). Third edition, Berkeley, 1985; Le génocide arménien dans la presse canadienne. The Armenian Genocide in the Canadian Press, vol. I, 1915-1916; vol. II, 1916-1923, Montréal, 1985; Armenians at the Twilight of The Ottoman Era. Compiled & edited by Vosgan Mekhitarian, Rev. Vahan Ohanian. News Reports From The International Press, vol. I, The New York Times 1890-1914. Published by Genocide Documentation & Research Center, 2011; The Times of the Armenian Genocide. Reports in the British Press, vol. 1: 1914-1919; vol. 2: 1920-1923. Compiled & edited by Katia Minas Peltekian, Beirut, 2013.

Երկրները համակարգված են ժամանակագրորեն և ընդգրկում են 1914 թ. հունվարից մինչև 1918 թ. հունիսի սկիզբը: Ժողովածուն բաղկացած է հինգ մասից՝ «1914», «1915», «1916», «1917» և «1918», որոնց ենթավերնագրերը՝ «Մեր դրացիները», «Հայերի դրությունը Թուրքիայում», «Հայերի սպանողը», «Անգլիան և հայերի ինքնավարությունը», «Հայկական հարցը Անգլիայի պառլամենտում», «Հայկական հարցը Ռայխստագում», «Ամերիկյան և հայերը», «Հայ գաղթականները» և այլն, ավելի քան խոսուն են և արտացոլում են արձարձվող հարցերի բովանդակությունը՝ վրացալեզու ընթերցողին հաղորդակից դարձնելով Հայոց ցեղասպանության տարատեսակ դրվագների:

Առաջին բաժինը ընթերցողին իրազեկում է Օսմանյան կայսրությունում տիրող կացությանը, առավելապես՝ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման հարցում օսմանյան կառավարության խիստ բացասական դիրքորոշմանը, հայ բնակչության հանդեպ պետական մակարդակով ատելություն և թշնամանք սերմանելուն, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի երկայնքով սահման անցկացնելու մոլագար ցանկությանը և առհասարակ Թուրքիայի նախապատերազմական ծրագրերին ու նկրտումներին: «Սախալխո փուրցելի» լրագրի 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ի (թիվ 124) հոդվածում ներկայացված են Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության նահանգներում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին ուշագրավ տվյալներ, որոնց կարևորությունն անժխտելի է, քանզի թուրքական կառավարությունը միշտ խուսափել է հայերի էթնիկ պատկանելության մասին ճշգրիտ տեղեկություններ հաղորդելուց: Ավելին՝ նա հետևողականորեն նվազեցրել է տարածքի հայ ազգաբնակչության իրական թվաքանակը: Թերթի վկայությամբ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ արևմտահայության ընդհանուր թիվը կազմել է ավելի քան երկու միլիոն: Սույն տվյալները շրջանառության մեջ են դրվել ըստ հայկական վիլայեթների.

«1912 թ. հայերի թվաքանակը հասնում էր՝
 Էրզրումի վիլայեթում 215.000-ի
 Վանի 185.000-ի
 Բիթլիսի 80.000-ի
 Խարբերդի 168.000-ի
 Դիարբեքի.....105.000-ի
 Սվազի.....165.000-ի»:

Ըստ նույն թերթի՝ Օսմանյան կայսրությունում այդ ժամանակ բնակվում էր 2.100.000 հայ (էջ 20):

Գրքի երկրորդ և երրորդ բաժիններում զետեղված են բազմաթիվ թղթակցություններ, հաղորդագրություններ, որոնք արտացոլում են հայերի արտաքսումը, կառավարության քսումների գործողությունները, օտար տերությունների արձագանքները, գաղթականների վիճակը և այլն:

Ժողովածուում կան նաև Հայոց ցեղասպանության թուրքական «տե-

ասկետին» առնչվող նյութեր՝ կառավարող շրջանակների հայտարարություններ, հարցազրույցներ, որոնք վկայում են Հայկական հարցի, հայկական տարածքների ու հայերի ճակատագրի շուրջ երիտթուրքերի պարագլուխների և նրանց կամակից աստիճանավորների վերաբերմունքի մասին: Դրանք հերթական անգամ հավաստում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը և օսմանահպատակ ժողովուրդների կոտորածներն ու բռնությունները եղել են կայսրության պետական, ազգային, կրոնական և ռասայական քաղաքականության ու քարոզչության հիմնական գործելակերպը, կրել հստակորեն ծրագրված բնույթ: Հատկանշական են Թալեաթի՝ 1918 թ. «Սաքարթվելո» թերթում Հայկական հարցի մասին հետևյալ խոսքերը: «Ես պետք է առնվազն հիսուն տարով արմատախիլ անեմ հայերի համար բարենորոգում անցկացնելու հարցի թեկուզև հիշեցումը... Հայերը կեղտոտ և զզվելի ազգ են: Նրանց ոչնչացնելով՝ ոչ ոք ոչինչ չի կորցնի» (էջ 59-60):

Տարաբնույթ թղթակցությունները մեկ անգամ ևս համոզում են, որ դաժանագույն ոճրագործության համար մեղավոր են նաև իրենց քաղաքակիրթ հորջորջող մեծ տերությունների ղեկավարներն ու բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք օսմանյան լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի հանդեպ տասնամյակներ շարունակ բացահայտ կրավորական կեցվածք էին որդեգրել: Ավելին՝ հաճախ բարբարոսություններ կատարվել են նրանց լուռ համաձայնությամբ, երբեմն նույնիսկ խրախուսմամբ: Վկայակոչենք ժողովածուում բերված մեկ օրինակ. կայգերական Գերմանիայի Ռայխստագի պատգամավոր, ձախ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության անդամ Կարլ Լիբկնեխտը պետության ղեկավարներից մեկին հարցրել է. «Կանցլերը գիտե՞ս, արդյոք, որ թուրքերը հարյուրհազարներով ոչնչացնում են հայերին, և, եթե, այո, ապա ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկել կանխելու համար»: Բարոն ֆոն Շթումը պատասխանել է. «Կանցլերը ամեն ինչ գիտի, գիտի նաև կոտորածի մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ հայերը, մեր թշնամու կողմից ոգեշնչված, թուրքերի դեմ ցույցեր են նախապատրաստում: Դա թուրքերին դրդել է դիմել ծայրահեղ միջոցի՝ հայերին տեղահանել և արտաքսել բնակության նոր վայր: Այսօր մեր և Թուրքիայի կառավարող շրջանների միջև առկա է կատարյալ համաձայնություն առ այն, թե որտեղ ինչ միջոցներ է հարկ ձեռնարկել՝ լիակատար կարգ ու կանոն հաստատելու համար: Ինչ վերաբերում է մանրամասներին, ապա մենք դրանք հրապարակելու իրավունք չունենք» (էջ 93-94):

Հետաքրքիր են նաև ժողովածուի չորրորդ և հինգերորդ մասերում գետեղված այն թղթակցություններն ու հաղորդագրությունները, որոնցում ներկայացված են հայերի ոչնչացման գործընթացի հարատևումը և դրա աշխարհագրական ծիրի ընդլայնումը (Արևելյան Հայաստանի, Կովկասի և Ռուսական կայսրության որոշ տարածքների ընդգրկում), որտեղ թուրքական գործերին անմիջականորեն աջակցում էր այդ գավառների թուրք և թաթար

բնակչությունը: Ցեղասպանության ծավալմանը առավել նպաստում էին ռուսական զորքերի դասավորությունն ու նրանց իսկ կողմից արևելահայ զինված խմբերի ու բնակչության զինաթափումը:

Եվս մեկ ոչ երկրորդական նյութ, որ վկայում է թուրք-թաթարա-վրացական հարաբերությունների մասին՝ զետեղված «Սաքարթվելո» թերթի 1918 թ. փետրվարի 27-ի համարում: Վեհիբ փաշան հայտնում է վրացի գեներալ Օդիշելիձեին, որ ինքը, իբր, Էրզրումից և նրա հարակից տարածքներից լուրեր է ստացել, թե իր «հեռանալուց հետո հայերը գազանաբար ոչնչացնում են մուսուլմաններին և նրանց բնակավայրերը» (էջ 139): Այդ իսկ պատճառով իրենք «ստիպված են նշված վայրերը շտապ ազատագրել այդ բռնամուլներից»: Վեհիբը նշում է նաև, որ վրացական զորքերը թուրքական զորքերի «վերադարձը Տրապիզոն դիմավորել են մեծագույն հրճվանքով»: Նույն գրության մեջ նա, կարծես, ավետում է վրացի գեներալին. «Բորչալուի գավառում թաթարները (խոսքը կովկասյան թաթարների՝ ադրբեջանցիների մասին է – Շ. Բ.) Արամյանցի կալվածքում ավերել են բամբակագոյի գործարանը և այլ շինություններ...» (նույն տեղում):

Վրացական մամուլի որոշ օրգաններ պատմությանն են ավանդել թուրքական կառավարության՝ հայերի հանդեպ կիրառած ոճրագործությունը, հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը, աքսորի ճանապարհներին ու հատուկ ճամբարներում ջարդարարների չարանենգ գործողությունները, հայ մտավորականության ձերբակալությունն ու սպանությունը, մոլեռանդ ամբոխի խժոժությունները, անօրինակ խոշտանգումներն ու դաժանությունները, նաև քրդերի ասպատակությունները, կողոպուտներն ու բռնությունները: Ժամանակի վրաց մամուլն անդրադարձել է նաև Մոսկվայում, Մանկու-Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Փարիզում, Նյու Յորքում և այլ քաղաքներում կազմակերպված ներկայացուցչական հավաքներին ու խորհրդակցություններին, որոնցում քննարկում էին և վճռում բազմաթիվ երկրներում, դրանց թվում Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում, առանձնապես Վրաստանում ապաստան գտած փախստականներին մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտության, գաղթականների կարիքների համար տարբեր երկրների կողմից տրամադրվող և հասարակական կազմակերպությունների ու խմբերի հանգանակած գումարները, սննդամթերքը, հագուստը բաշխելու և այլ հրատապ հարցեր:

Գրախոսվող ժողովածուում ամփոփված՝ Հայոց ցեղասպանությունը հավաստող, երբեմն անգամ դատապարտող, վրացական մամուլի արձագանքները խիստ էական են հատկապես այսօր՝ ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի շեմին (ժողովածուն հազեցած է քարտեզներով և տեքստերի լուսապատճեններով): Ուստի անհրաժեշտ է դրանք թարգմանել եվրոպական լեզուներով և ներկայացնել միջազգային հանրությանը:

Ոչ այնքան սովորաձավալ, սակայն արժեքավոր այս ժողովածուն կազ-

մելու, հրատարակելու գաղափարը հղացել է և աշխատանքներն իրականացրել Վրաստանի հայ համայնքի ուսանողական միությունը: Այն լույս է տեսել Թբիլիսիի եվրահայկական դաշնության վրացական գրասենյակի հովանավորությամբ:

Չնայած գիտական և քաղաքական անտարակուսելի կարևորությանը՝ գրախոսվող ժողովածուն չի ընդգրկում վրացական բոլոր սկզբնաղբյուրները, մասնավորապես՝ 1914 թ. նախորդած, առավել ևս 1918 թ. հունիսին հաջորդած իրադարձությունների պատկերն արտացոլող հրապարակումները: Այստեղ զետեղված որոշ նյութեր հստակ հուշում են, որ Վրաստանի արխիվներում կան Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Ուստի ողջունում ենք սույն ժողովածուի լույսընծայումը, առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ այն Վրաստանում Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված առաջին հրատարակությունն է:

ՀՐԱՉԻԿ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ